

DOI 10.36074/grail-of-science.07.05.2021.092

АГРЕСІЯ ТА КОНФЛІКТНІСТЬ У ВЗАЄМИНАХ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ГРУПА:

Віталій Панок

д-р. психол. наук, професор,
директор УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України,
член-корреспондент НАПН України
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, Україна

Надія Лунченко

науковий співробітник
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, Україна

Наталія Сосновенко

науковий співробітник
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, Україна

Ірина Панок

незалежна дослідниця
Україна

СЕКЦІЯ XXVI. ПСИХОЛОГІЯ ТА ПСИХІАТРІЯ

Анотація. Агресивна поведінка і конфлікти між учасниками освітнього процесу – розповсюджені соціально-психологічні явища, які характерні для багатьох закладів освіти і які суттєво впливають на освітній процес. У цій статті автори досліджують конфліктні явища в середовищі учнів, між учнями і вчителями, учнями і адміністрацією та батьками, в середовищі вчителів, вчителів і адміністрацією, вчителями і батьками. Дослідження проводилось шляхом опитування учнів і вчителів. Одержані результати дозволили авторам зробити висновок про те, що агресивна поведінка є поширеною практикою у спілкуванні учнів між собою, а також педагогів з учнями, що не сприяє створенню позитивної емоційної атмосфери у закладі освіти та знижує авторитет педагогів в очах учнів. Більше двох третин опитаних відмітили, що конфлікти в учнівському середовищі відбуваються часто або час від часу. При цьому педагоги схильні перебільшувати свою оцінку. Автори наголошують, що агресивні форми міжособистісного спілкування усе ще є широко розповсюдженими у закладах освіти і сприймаються багатьма учасниками як норма, що відповідає змісту їх соціальних ролей.
Ключові слова: агресія, конфлікт, заклад загальної середньої освіти, учні, педагоги, анкетування, результати.

Актуальність дослідження.

Ефективність освітнього процесу в сучасному закладі освіти безпосередньо залежить від специфіки взаємин між його учасниками – учнями, вчителями, батьками учнів. Взаємини, на загал, можна оцінювати як сприятливі або несприятливі. До великого розмаїття несприятливих взаємин у шкільному колективі безперечно відносять конфліктність і вияви агресивної поведінки. Наслідком такого типу взаємин зазвичай є різні види насильства – фізичне, емоційне, психологічне, булінг, мобінг, ігнорування та ін.. У зв'язку з цим, дослідникам важливо виявити передумови насильницької поведінки, а саме – розповсюдженість таких явищ як конфлікти та прояви агресії у міжособистісному спілкуванні.

Результати емпіричних досліджень в галузі шкільної конфліктології можуть суттєво допомогти в роботі педагогів і практичних психологів закладів освіти зі здійснення діагностики та первинної профілактики таких небажаних форм поведінки учнів як конфлікти, агресія і насильство.

Результати дослідження 2019 року, які проводились в рамках «Міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD», свідчать, що 35% здобувачів освіти виступають агресором (чинять цькування/булінг), 39% вказали, що їх ображали у вказаний період. Респонденти даного опитування (39%) вказали, що однією з причин розповсюдження цькування/булінгу у закладах освіти є ігнорування з боку дорослих даного явища. Можливими шляхами запобігання розповсюдженню насильства, булінгу 53% здобувачів освіти вбачають у навчанні педагогів алгоритмам реагування на дану проблему, 27% – інформуванню громадськості [1].

Профілактика випадків шкільного насильства, агресії, конфліктів є найважливішим завданням педагогів, оскільки жорстоке ставлення у взаєминах між дітьми обумовлює підвищення загального рівня жорстокості в суспільстві майбутнього і неминуче призведе до руйнівних наслідків.

Теоретичний огляд проблеми.

Психологічні витоки проблеми підліткової агресії були предметом досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених (Л. Берковіц, Р. Берон, D.L. Espelage, З. Фрейд, Е. Фромм, І. Фурманов, К. Хорні, К. Юнг, С. Яковенко, Т. Яценко та ін.). Проблеми насильства в різних його проявах досліджували М. Богачевська, Т. Говорун, Н. Максимова, Т. Марценюк, В. Оржеховська, Н. Пушкарьова, Т. Семашко та ін.

Різниця між агресією та насильством виявляється у тому, що агресія – це поведінка, що керується інстинктами, а отже, насильство та віктимізація в школі в підлітковому віці, характерна і для інших видів тварин. Насильство, навпаки, є скоріше результатом культурного впливу, і воно передбачає свідому інтенціональність [2].

Ряд авторів, такі як Берковіц (Berkowitz, 1996), Андерсон, Бушман (Anderson, Bushman, 2002), визначають відмінності між двома основними вимірами насильницької поведінки: вимір поведінки, що передбачає вдавання до ворожої поведінки з єдиною метою заподіяння шкоди; вимір наміру, де насильство використовується як засіб для досягнення власних інтересів [3, 4].

Ці два виміри відомі як вороже насильство, яке передбачає імпульсивну поведінку на основі люті, як правило, після провокації та з основною метою заподіяння шкоди, та інструментальне насильство, що виражається у насильницькій спланованій поведінці з єдиною метою досягнення агресором певних цілей, а не як реакція на попередню провокацію.

У своєму дослідженні шкільної агресивної поведінки Е. Естевес зі своїми колегами (Estévez E., Jiménez T.I., and Musitu G. 2008) визначає шкільне насильство як вид поведінки, що включає загальні характеристики насильницької поведінки, дійовими особами якої є діти та підлітки в умовах початкової та середньої школи [5]. Відповідно, жорстокий учень у школі - це той, хто не виконує шкільні норми, які контролюють взаємодію в класі та шкільному середовищі через каральну поведінку до інших, що передбачає явну, відносну, реактивну чи активну агресію, які на думку Фагана та Уілкінсона (Fagan and Wilkinson, 1998), зумовлені різними причинами:

– Досягнення або підтримка високого соціального статусу. Деякі лідери груп – це підлітки, які відрізняються винятковою жорстокою поведінкою.

– Мати владу та контролювати інших учнів.

– Нав'язування власних правил та соціальних норм, оскільки вони вважають існуючі неприйнятними або несправедливими.

– Виклик владі та спротив встановленому соціальному контролю, щоб інші почували себе гнітюче.

– Експерименти з новими ризикованими способами поведінки. Для цього обираються середовища, де можна практикувати насильницьку та асоціальну поведінку [6].

Найбільш розповсюдженою формою агресивної поведінки учнів сьогодні є систематичне цькування, переслідування («мобінг» та «булінг») однокласників та інших учнів закладу освіти [7, 8]. Останнім часом ця форма насильства реалізується через соціальні мережі [1]. Аб'юзивна поведінка одного учня та віктимна поведінка іншого зазвичай відбувається на тлі міжособистісних стосунків у класі, залучаючи усе більше коло підлітків до реалізації ролі жертви або аб'юзера, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин [9].

Агресивність як риса особистості, виявляється у готовності до агресивних дій щодо найближчого соціального оточення і до себе самого. У такому випадку можна говорити про потенційно агресивне сприймання та потенційно агресивну інтерпретацію актуальної життєвої ситуації як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння. Агресивність, на думку дослідників, є не стільки біологічно, скільки соціально обумовленою рисою, що формується у дитячому і підлітковому віці [3, 10, 11, 12, 13, 14, 6, 2].

Підтверджують сказане результати досліджень М. Страуса, Р. Джеллес і Т. Стейнметца, які виявили наступну закономірність: будь-який акт агресії може провокувати агресію і надалі. На їх думку, чим частіше батьки лаються та б'ються один з одним, тим більша ймовірність, що вони б'ють своїх дітей. Крім того, агресивні батьки «передають» свою агресивність дітям і це впливає на їх схильність до насильства [15].

Беручи до уваги сказане, вважаємо, що агресивна поведінка та агресивність як риса особистості у найбільшій мірі реалізуються для учасників освітнього процесу – учнів і вчителів, які були учасниками опитування, у такому понятті як «конфлікт». Тобто, особистість, яка дуже часто є активним учасником різного роду непорозумінь, порушень правил поведінки, ініціатором провокацій та ін.. може бути визнана «конфліктною», строго кажучи – агресивною.

Вважаємо необхідним зазначити, що у даному дослідженні мова йде про явні, очевидні для всіх оточуючих форми агресивної поведінки, які можна назвати конфліктом. Поза увагою цього дослідження залишився великий пласт агресії і агресивної поведінки, які носять назву «аутоагресія», «латентна» або «прихована агресія».

Теоретичний огляд проблеми дозволив авторам виокремити основні напрями міжособистісної взаємодії у закладі освіти: «учень-учень», «учні-педагоги», «учні-адміністрація», «вчителі-адміністрація», «учні-батьки», «вчителі-батьки» та емпіричні критерії агресивної поведінки, яка реалізується через поняття «конфлікт». Основний методичний підхід дослідження полягав у проханні до респондентів оцінити, наскільки характерним для даного закладу освіти є наявність/відсутність конфліктів між визначеними групами учасників освітнього процесу.

Організація емпіричного дослідження. Дослідження проводилось у січні-лютому 2020 року в 10 закладах загальної середньої освіти з п'яти областей: Дніпропетровської, Львівської, Одеської, Чернігівської та Харківської в рамках всеукраїнського експерименту «Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі «Мирна школа» на 2019-2022 роки, що здійснюється Українським НМЦ практичної психології і соціальної роботи за підтримки ГО «Інститут миру і порозуміння», Програмного офісу forum ZFD в Україні (Forum Civil Peace Service-Ukraine) та Громадянської служби миру Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.

Загальна кількість респондентів – 1135 осіб. З них, педагогічних працівників – 309 осіб, учнів – 826 особи.

Щодо учнів, то в опитуванні взяли участь 389 хлопців, що складає 47,1% від загальної кількості, та 437 дівчат – 52,9%. Даний гендерний розподіл характеризує заклади освіти, в яких проводилось опитування. Віковий розподіл учнів, які відповідали на запитання анкети, представлено у таблиці (див. таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл респондентів учнів за віком

Вік	Кількість учнів	
	Осіб	%
11 років	2	0,2
12 років	89	10,8
13 років	200	24,2
14 років	205	24,8
15 років	160	19,4
16 років	133	16,1
17 років	36	4,4
18 років	1	0,1
Всього	826	100

Отже, переважна більшість опитаних відносяться до осіб підліткового віку та характеризуються, відповідно до цього віку, індивідуальними психологічними рисами та відповідним рівнем особистісного і психофізичного розвитку.

Друга категорія досліджуваних – педагогічні працівники. Серед педагогічних працівників в опитуванні брали участь переважно жінки – це 86,7%, чоловіків – 13,3%. Дана кількість зумовлена особливостями професії та реаліями сучасних шкіл.

Середній педагогічний стаж респондентів складає 21 рік та відсотковий розподіл наведено у гістограмі (див. рис. 1).

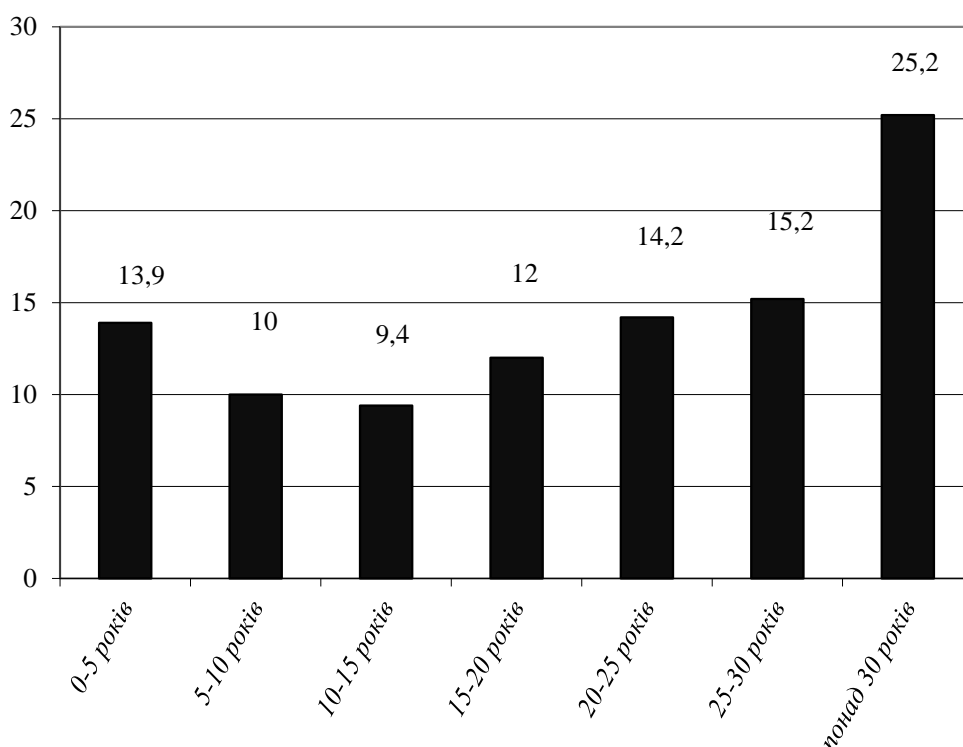

Рис. 1 Педагогічний стаж фахівців, які взяли участь в опитуванні (у відсотках)

Отже, 76% опитаних цілком правомірно можуть вважатися досвідченими педагогами. Це означає, що ці учасники опитування мають досконало володіти методиками виховної роботи з учнями та методиками роботи з батьками, періодично здійснювати підвищення кваліфікації у цьому напрямі професійної діяльності та обмін досвідом роботи з колегами.

Кожна з двох вищеназваних груп мала відповісти на запитання анкет, які дещо відрізнялися одна від одної – педагоги мали додаткові, уточнюючі запитання. Анкетування проводилось офлайн із залучення інтерв'юерів, у якості яких були практичні психологи закладів освіти.

Результати дослідження і їх обговорення.

Оцінка рівня конфліктності між учасниками освітнього процесу

Учні.

«Учні-учні». За оцінками здобувачів освіти, конфлікти в учнівському середовищі зустрічаються часто у 13% випадків (від 6,8% до 21%). Про те, що

конфлікти відбуваються час від часу заявили 63,3 % опитаних (коливання значення від 52%, до 68,4%), в середньому 12,8% опитаних заявили про повну відсутність конфліктів між учнями закладу освіти, а майже 11% заявили, що не можуть відповісти на це запитання.

З огляду на те, що конфлікти між учнями явище повсякденне, з яким стикаються або є свідками усі без винятку учні, одержані результати можуть свідчити про таке:

- значна частина учнів (більше 20 відсотків) ймовірно намагалась дати соціально схвалювані відповіді щоб не «кидати тінь» на свою школу;

- загалом, рівень конфліктності у досліджених школах необхідно визнати доволі високим – 76,3%;

- передбачаємо, що учні по-різному розуміють сутність поняття «конфлікт» і тому дають значні значення по розбігу даних або намагаються уникнути конкретної відповіді за нібито нейтральним на їх думку формулюванням – «складно відповісти».

«Учні-вчителі». Оцінюючи стан конфліктності з вчителями, учні вважають, що це відбувається часто – 11,5% (від 3% до 23,1%), або час від часу – 52,5%. Повністю заперечують наявність конфліктів з педагогами 22,4% опитаних і 13,7% не змогли визначитися. Таким чином, тільки 64% учнів визнали наявність конфліктів з педагогами. Слід зазначити, що заперечення конфліктів між учителями і учнями в окремих закладах освіти доходить до 41%. Ймовірно, погрози, підвищення голосу, обзивання з боку вчителів значною частиною учнів сприймаються як «звичайна, нормальна» практика педагогічної діяльності. Таке розуміння педагогічної етики значною частиною учнів є доволі тривожним симптомом, адже свідчить про схвалення такої рольової поведінки.

«Учні-батьки». У цьому випадку дані ще красномовніші. Так, в середньому, на конфлікти з батьками вказують тільки 29,1% опитаних. З них часто конфліктують майже 7%, а час від часу – 22,2% (коливання від 11,4% до 47,5%). Повністю заперечують конфлікти 40,4% (коливання від 8,8% до 63,6%). Не змогли відповісти на запитання більше третини опитаних – 30,5% (коливання від 11,3% до 38,7%).

Заперечення випадків конфліктів з батьками або відмова від відповіді (разом складають в середньому 70,9%) свідчить, на нашу думку про:

- небажання учнів «виносити назовні» проблеми, що відбуваються в сім'ї;
- нерозуміння того, що конфлікт – це не тільки крики, погрози, побиття, фізичні покарання.

Конфлікти з батьками є типовим явищем для підліткового віку яке є показником сепарації, формування особистісної автономії, зміни рольового репертуару та соціальної референтності.

Конфлікти між педагогами і батьками з точки зору учнів.

Учні часто можуть і не знати про те, що відбувається у взаєминах між педагогами і батьками. Про це, власне, і свідчать одержані результати. Більшість респондентів – 54%, вважають, що конфлікти між вчителями і батьками взагалі відсутні, а 29% не змогли дати відповіді на це запитання (коливання значення від 6,4% до 40,3%). Разом – 83%. Відповіді решти 17% розподілились таким чином: «так, часто» – 1%, «час від часу» – 16%.

«Учні-адміністрація». На думку учнів, конфлікти з цього напрямку спілкування відбуваються не часто. 58,9% опитаних заявили, що у їхньому закладі освіти ніколи не відбувалося конфліктів між учнями і адміністрацією (коливання ознаки від 47,6% до 78,8%), а 26,6% не змогли дати відповідь взагалі (від 8,2% до 34,5%). Значення від 30% до 34% зустрічається від закладу до закладу дуже часто. На наш погляд, такі дані свідчать про залишки «командної (адміністративної) педагогіки» у багатьох закладах освіти принаймні на рівні ділового спілкування в колективі.

Отже, підсумовуючи результати опитування учнів щодо рівня конфліктності в закладі освіти, маємо зазначити, що:

- на загал, конфлікти відбуваються час від часу. Найчастіше між самими учнями (63,3 % опитаних) і між учнями і вчителями (52,5%);

- на конфлікти з батьками вказують тільки 29,1% опитаних, а з адміністрацією закладу більшість (58,9%) заявила про повну відсутність непорозумінь;

- на конфлікти з батьками вказали тільки 29,1% опитаних, а про конфлікти вчителів і батьків заявили лише 17% респондентів.

Аналіз усіх даних дозволив виявити дві основні тенденції, що притаманні учням в їх оцінюванні агресії у спілкуванні між учасниками освітнього процесу:

- розуміння конфлікту як суперечки і протистояння, що супроводжується негативними емоційними, а іноді і фізичними наслідками, тому конфлікт – це «погано»;

- «конфлікти у школі і сім'ї – це соціально не схвалювана поведінка, тому її треба приховувати» – так думають більшість опитаних.

Педагоги.

Оцінка рівня конфліктності між учнями в закладі освіти є доволі обережною і, на наш погляд, помітно заниженою. На запитання «Як часто у Вашому закладі освіти виникають конфлікти між учнями?» в середньому тільки 10,4% відсотка вчителів відповіли, що конфлікти відбуваються часто. При цьому вчителі деяких шкіл у цій графі поставили 0. Найбільший показник – 31,3%, що власне, на погляд дослідників, відповідає дійсності. Більшість опитаних педагогів зазначила, що конфлікти в учнівському середовищі відбуваються час від часу – 80,8%. Отже, рівень конфліктності між учнями педагоги оцінили як високий – разом «часто» і «час від часу» – 91,2%.

Конфлікти між учнями і педагогами, на думку останніх, відбуваються в основному, час від часу – 64,4% опитаних, часто – 3,6%, «ніколи» в середньому – 10,5%, не змогли визначити – 21,6% в середньому. При цьому, останнє значення коливається від 5,6% до 31,8%, що є переконливим свідченням того, що у значній частині шкіл педагоги уникають відповідати на це запитання. Тут відзначимо помітне збільшення випадків уникання від прямої відповіді у порівнянні з відповідями на попереднє запитання або намагання приховати інформацію (32,1%) .

Конфлікти між учнями і батьками педагоги оцінили так: «час від часу» – 49,8%, «складно відповісти» – 39,4%, «ніколи» – 9,4%, «часто» – 1,3%. Наведені дані свідчать, що майже половина опитаних педагогів взагалі не знають про існування конфліктів між їхніми учнями і батьками. При цьому варто нагадати, що переважна більшість досліджуваних учнів відносяться до підліткового віку, одним з найбільш показових явищ якого є сепарація від дорослих,

демонстрація власної незалежності і «дорослості». Названі явища є основними засадами вікової психології, яку педагоги мають знати, а практичний психолог – час від часу їм про це нагадувати.

За оцінками вчителів, конфлікти між учнями і адміністрацією закладу освіти відбуваються час від часу – 28,7% опитаних (від 17,9% до 47,2%). «Ніколи» відповіли 27,4% опитаних, а не змогли дати відповідь – 43,3%. Останні цифри свідчать або про низький рівень внутрішньошкільних комунікацій за напрямками «учні-педагоги», «педагоги-адміністрація», «педагоги-педагоги», адже більшість опитаних вчителів є класними керівниками, або про намагання приховати «незручну» на їх погляд інформацію про школу.

Конфлікти між адміністрацією закладу освіти і педагогами останні оцінили таким чином: «часто» – нарівні похибки – 0,7%, «час від часу» – 39,7%, «ніколи» – 20,5%, не змогли відповісти (унікли відповіді) – 39,1% (коливання значень від 27,8% до 49,3%). Фактична відмова від відповіді («складно відповісти») і відверта, демонстративна необ'єктивність свідчать про наявність проблем з адміністрацією, які респонденти категорично не бажають ідентифікувати і оприлюднювати.

Отже, підсумовуючи результати анкетування педагогів щодо їхньої оцінки рівня агресії у закладі освіти можна зазначити, що більш-менш об'єктивні відповіді були одержані щодо взаємин: «учні-учні» – високий рівень конфліктності (80,8%), «учні-вчителі» – доволі високий (64,4%). Що ж стосується оцінки конфліктності між іншими учасниками освітнього процесу, то тут необхідно відзначити помітне збільшення необ'єктивності в оцінках або уникання від відповіді: «учні-батьки» – 48,8%, «учні-адміністрація» – 70,7%, «адміністрація-педагоги» – 59,6%.

Висновки.

Одержані результати емпіричного дослідження проявів агресії та конфліктів у закладах загальної середньої освіти дозволили авторам зробити висновок про те, що агресивна поведінка є поширеною практикою у спілкуванні учнів між собою, а також педагогів з учнями, що не сприяє створенню позитивної емоційної атмосфери у закладі освіти та знижує авторитет педагогів в очах учнів.

Порівнюючи відповіді учнів і педагогів на аналогічні запитання необхідно зауважити наступні розбіжності:

- педагоги схильні перебільшувати рівень агресії у взаєминах учнів між собою в середньому на 17,5%;

- у взаєминах «учні-педагоги» і ті й інші в цілому однаково оцінюють рівень агресії та конфліктності між собою. В учнів показник «часто» зустрічається вдвічі більше, ніж у вчителів (11,5% проти 3,6%), натомість «час від часу» більше зустрічається у відповідях педагогів (64,4% проти 52,5% в учнів).

В оцінці ступеню конфліктності між учнями і їх батьками перші виявили більшу закритість і відповідях, ніж педагоги: «ніколи» – 40,4%, «складно відповісти» – 30,5%, педагоги відповідно – 9,4% та 39,4%. У той же час, оцінка педагогів наявності конфліктів між учнями і батьками («час від часу» - 49,8%) значно перевищує оцінку учнів – 22,2%.

У взаєминах між батьками і педагогами оцінки ступеню конфліктності останніх («час від часу» – 55,7%) помітно перевищують оцінки учнів (16,0%). Про оптимістичність оцінок учнів свідчать і відповіді «ніколи» - 54% проти 13,7% у

вчителів. Натомість близько третини респондентів обох категорій не змогли відповісти на це запитання що говорить на недостатній рівень їхньої комунікації.

Конфлікти між адміністрацією і учнями, які відбуваються час від часу, відмітили 12,7% учнів та 28,7% педагогів, заперечили наявність таких конфліктів 58,9% учнів і 27,4% опитаних вчителів. Очевидно, конфлікти такого роду не розголошуються серед учнів, а стають відомими тільки педагогічному колективу.

Отже, порівняння даних підтвердило гіпотезу про існування окремих ліній спілкування у навчальному закладі відносно конфліктів, які в ньому відбуваються. Конфлікти, що стосуються учнів або учнів і вчителів зазвичай не приховуються. А що стосується конфліктів між педагогами, педагогами і адміністрацією, педагогами і батьками, то ця інформація: а) сегментується; б) не розголошується поза межами певного кола спілкування. Очевидним також є намагання всіх учасників опитування дещо прикрашати реальну картину про рівень агресії і конфліктності у закладі освіти.

Список використаних джерел:

- [1] Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. *Благодійний фонд «Здоров'я жінки та планування сім'ї»*, (2020). Вилучено з https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/18/Posibnyk_POPEREDZHENNY_A_NASYLSTVA.pdf
- [2] Sanmartín, J. (2004). *El laberinto de la violencia*. Barcelona: Ariel.
- [3] Берковиц Л. (2001). *Агрессия: причины, последствия и контроль*. СПб.: Прайм-Еврознак.
- [4] Anderson, C. A. & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*. (5) pp. 27-51.
- [5] Estévez E., Jiménez T.I., & Musitu G. (2008). *Violence and victimization at school in adolescence*. In Molina D.H. (Ed), *School Psychology* (pp. 79-115) Nova Science Publishers, Inc. ISBN 978-1-60456-521-8
- [6] Fagan J., & Wilkinson, D. L. (1998). *Social contexts and functions of adolescents violence*. In D. S. Elliott, B. A. Hamburg, and K. R. William (Eds), *Violence in American Schools* (pp. 55-93). New York: Cambridge University Press.
- [7] Оржеховська В.М. (2008). *Насильство в школі*. / *Енциклопедія освіти* / В.Г. Кремень (гол. ред.). Київ: Юрінком Інтер.
- [8] Espelage D.L. & Swearer S.M. (2004). *Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention*. London: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah.
- [9] Parfanovich I.I., Parfanovich A.Y., Panok V.G., Zdaneych L.V., & Romanovska L.I. (2020). Addressing domestic abuse and violence via a non-formal environment seen as a pedagogical tool at university. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research* 19(4), pp. 1-13 <https://doi.org/10.26803/ijlter.19.4.1>
- [10] Бэрон Р. & Ричардсон Д. (1998). *Агрессия*. СПб.: Питер.
- [11] Максимова Н.Ю. & Мілютіна К.Л. (2003). *Соціально-психологічні проблеми насильства*. Київ: Міленіум.
- [12] Панок В.Г. (ред.) (1997). *Скривджені діти. Аналіз проблеми*. Київ: Ніка-Центр.
- [13] Фурманов І.А. (2007). *Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция*. СПб.: Речь.
- [14] Фромм Э. (1994). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика.
- [15] Straus M.A. & Galles R.J. (1980). *Behind closed doors: Violence in the American family*. New York: Anchor / Doubleday.